

Կ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

**ՀԱՅ-ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՀԱՐՍԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
17-րդ դարում**

Ազաճճատիպ Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի
«Տեղեկագրի» 1948 թ. № 1-ից

ՀԱՅԱԿԱՆ ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԳԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ

1948

9(47)13

27201

11-45

11. 12. 20
11. 12. 20

այս-տեսակիւմ եարարերու ընդերք
ում:

Ans:

9(47)13 + 9(47.925)174

9(47.925)174 Վ. Ռաֆայելյան

ՀԱՅ-ՌՈՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ XVII դարում

Հայ-ռուսական հարաբերությունների հազարամյա պատմությունը դեռևս XIX դարի սկզբից իր վրա է հրավիրել ինչպես հայ, այնպես էլ ռուսական պատմագրության ամենալուրջ ուշադրությունը, բայց այդ ուղղությամբ կատարված աշխատանքը մինչև այսօր էլ հեռու է հարցի նշանակությունը համապատասխան լինելուց՝ և ընդգրկած խնդիրների ծավալով, և տեսական-քաղաքական վերլուծությունների մակարդակով:

Մեր պատմագրությունը առանձնապես քիչ է դրադվել հայ-ռուսական հարաբերությունների վաղ շրջանով, մասնավորապես XVI—XVII դարերով, մինչդեռ հենց այդ ժամանակներում են սկսվում հայերի կապերը Մոսկովյան պետության հետ:

Հայ-ռուսական հարաբերությունների դարգացման օրեկիով նախապայմաններ ու բանուկ ճանապարհներ ստեղծվում են ասորիճանաբար, սկզբած XVI դարի երկրորդ կեսից, երբ ձևավորվում, ուժեղանում է ռուսական ազգային պետությունը, դառնում միջազգային հարաբերությունների կարևոր գործոն:

Դեռևս Մոսկովյան պետության կազմավորման վաղ շրջանում մենք տեսնում ենք փորձեր ռուս-կովկասյան առևտրական ու քաղաքական կապեր ստեղծելու ուղղությամբ: Այսպես, 1466 թվին Մոսկվա է գնում Շիրվանի խանի դեսպան Հասան բեգը և Մոսկվայից էլ ուղարկվում է ռուս դեսպան Վասիլի Գանինը՝ հայասնի վաճառական Աֆանասի Ներկիախի հետ միասին:¹

Թաթարական լծի անկումից անմիջապես հետո Իվան III-ին են դիմում վրաց իշխանները, այդ թվում Կախեթի իշխանը՝ Մոսկվայից պաշտպանություն ստանալու նպատակով: Օրբասորե ուժեղացող Մոսկովյան պետությունն էլ անտարբեր չէր դեպի Մերձավոր Արևելքն ու Անդրկովկասը, քեպես միայն Իվան IV-ի օրոք այդ ուղղությամբ կառավարիչին ռեալ նշանակություն ունեցող քայլեր: Իվան IV-ի շրջանում ռուս պետության ներքին ամրացման և միջազգային քաղաքականության մեջ նրա դերի մեծացման հետևանքները ճակատագրական դեր խաղացին Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Կապանի և ապա Աստրախանի նվաճումով Մոսկվան դարձավ Անդրկովկասի մերձավոր և վստահելի հարևանը, Աստրախանի նվաճմամբ ստրում Շամախուց դեպքան է գալիս Իվան Անդի մոտ՝ հայերի վաղեմի առևտուրը վերականգնելու առաջարկությամբ և ստանում է ցարի համաձայնությունը: Դեռևս 1552 թվին Ռուսաստանի իշխանության տակ են անցնում Պյատիգորսկի չերքեզները, 1557 թվին կարարվինները, նույն թվին Մոսկվայից օգնություն է հայցում Իբերիայի թագավորը: 1563

¹ Срезневский—Хоженин, За год 1466—1472 г. г., СПб, 1857 г.

Թվին Ձենկինսոնի մոտ է գալիս Կախեթիայի իշխան Լևոնի դեսպանը, մի հայ, և խնդրում է տեղեկություն տալ, թե ինչպես կարելի է կապ հաստատել ցարի հետ և ստանալ նրա օգնությունը¹։ Շահամոլ անգլիացին խոստանում է միջնորդություն առևտրական արտոնությունների հույսով, բայց իր նպատակին չհասնելով, չի կատարում խոստումը։ Համենայն դեպս 1564 թվին մենք արդեն տեսնում ենք վրացական դեսպանին Մոսկվայում։

Բայց այս կապերը չկարողացան պարարտ հող գտնել XVI դարում։ Լիվոնյան 25-ամյա պատերազմը, թաթարների արշավանքները, ներքին լարված դրությունը (պաշարը սեպարատիզմի դեմ) խանգարում էին Մոսկվայի և Կովկասի տնտեսական ու քաղաքական հարաբերությունների նորմալ զարգացմանը, որի համար Ֆեոդալական տնտեսածեղ և նեղ շրջանի չէին ստեղծել նպաստավոր պայմաններ։ Համենայն դեպս՝ 1588 թվին Իրեբեխի իշխան Ալեքսանդրը, ի նշան հպատակության, ցարի դեսպանի առաջ հավատարմության երդում է տալիս և ռուսական կառավարությունն էլ զինվորական օգնություն է հասցնում Վրաստանին։ Ռուսները հաջողություններ են չպարտում թուրքերի հարձակումները, սակայն 90-ական թվականների վերջերին նորից կարիք է լինում լրացուցիչ օգնություն։ Այդ նպատակով 1594—1595 թվերին Վրաստանից Մոսկվա են ուղարկվում իտեր-չուգ և Արամ դեսպանները, որոնք վրաց թագավորի անունից ցարին ասում են հետևյալը. «Իմ հույսն ու ապավինը աստված է և դու։ Եվ հրամայեցեք պատերազմել շամխալության դեմ և Կազեկումների երկրում քաղաք դնել և Կուսիկների երկրի ճանապարհները մաքրել ու այն ժամանակ իմ զորքը կմիանա թագավորական զորքին»²։

Բորիս Գոգոլնովը խոստանում է օգնություն և հարուստ նվերներով վերագործնում է դեսպաններին։ Հին ախտերի պետական կենտրոնական արխիվի պարսկական ֆոնդի գործերում հիշատակություններ կան պարսկական դեսպանների ու վաճառականների Մոսկվա կատարած՝ այցելությունների մասին, որոնք նպատակն էր առևտրի զարգացումը և քաղաքական կապերի ուժեղացումը³։

Ռուս-պարսկական և հայ-ռուսական մերձեցման համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին XVI դարի երկրորդ կեսից, երբ Պարսկաստանին ստեժանակից դարձած Ռուսաստանը կարող էր ոչ միայն ամրապնդել առևտրական ու քաղաքական կապերը, այլև ռազմա-քաղաքական դաշինք կընքել նրա հետ՝ Թյուրքիայի դեմ մղվող պատերազմներում Պարսկաստանին օգնելու համար։ Այս է պատճառը, որ շահի դեսպանները բանակցություններ են սկսում Մոսկվայի հետ և խնդրում նրա օգնությունը։ Պարսկական դեսպան Հասան բեգը Բորիս Գոգոլնովին ու ցարին խնդրում էր ազդեական

¹ «Ուղեգրություններ», հատոր I, Երևան, 1924, էջ 390։

² Упование мое и надежда на бога и на тебя, и велели бы воевати шевкалского и казкумские город поставить и дороги кумитцкую землю очистиши и тогда моя рать сойдетца з государевую ратью вместе..

См. Белокуров—Сношения России с Кавказом, стр. 264.

³ ЦГАДА, фонд Сношения России с Персией. См. также Н. И. Веселовский—Памятники дипломатических и торговых сношений Московской Руси с Персией, Тома I, II, III, СПб, 1890 г.

միություն կազմել՝ ինչպես Թյուրքիայի, այնպես և դաշնակիցների մյուս
թշնամիների դեմ:¹

Բայց 1600 թվից սկսված սուլը, լեհ-չվեգական ինտերվենցիան և
Թյուրք-պարսկական կործանարար պատերազմները թուլացնում են ռուս-
պարսկական նկատրական ու քաղաքական կապերը: Շահ Աբասի նահանջն
ու հայության մասսայական գաղթը, գերեվարությունն ու տնտեսական
կյանքի քայքայումը խզում են պարսկահայության կապը Ռուսաստանի
հետ:

Ռուս-կովկասյան հարաբերությունները վերահաստատվում և ավելի
լայն հիմքի վրա սկսում են զարգանալ XVII դարի երկրորդ քառորդից,
երբ վերականգնվում է ռուսական պետականությունը և տնտեսությունը
և երբ ավարտվում է Անդրկովկասի բաժանումն ու սկսվում համեմատաբար
խաղաղ ժամանակաշրջան:

Պրոֆեսոր Պրոխիվկաովը գրում է. «XVII դարի առաջին տասնա-
մյակները ռուս-վրացական հարաբերություններին համար միանգամայն որո-
շակի մոմենտ են կազմում: Այդ հարաբերությունները, որոնք XVII դա-
րում սահմանափակվում էին Վրաստանի միայն մի մասի, այսինքն՝ Կաթե-
թիայի, Մոսկվայի հետ ունեցած կապերով, այժմ սկսում են վերաճել
Վրաստանի բոլոր քաղաքական միավորումների միատեղ կապերի՝ կովկասի
հյուսիսային հարևանի հետ»:²

Վրացական իշխան Թեմուրազը 1639 թվին խնդրում է իրեն ընդու-
նել Մոսկվայի իշխանության տակ, իսկ նրա փեսան՝ Իբերիայի իշխան
Ալեքսանդրը ռուսական հպատակություն է ընդունում 1650 թվին:

Ադրբեջանի հյուսիսային խանություններում ևս արդեն XVII դարի
սկզբներին ստեղծվում էր որոշակի ձգտում դեպի Մոսկվան:³ Այս բացա-
ռելիքով է Պարսկաստանի բնակչության ոչ-իրանական մասի գրություն
վատթարացմամբ և այդ վիճակից ելք գտնելու աճող ձգտումներով: Այդ
ձգտումը միանգամայն հասկանալի էր, եթե հիշենք ջալալիների այն
մեծ շարժումը, որը ցնցեց ֆեոդալական տիրապետությունների հիմքերը:
Այդ շարժումները միահյուսվում էին հակաիրանական, հակաթյուրքական
ազատագրական և դասակարգային շարժումների հետ: Իրանական իշխա-
նության դեմ բարձրանում էր նաև ադրբեջանական բնակչությունը,
քանի որ զինվածություն ավելի ու ավելի անցնում էր իրանական էյե-
մանների ձեռքը, պետությունը դառնում էր իրանական:⁴

Ռուս-կովկասյան մերձեցումը հեպեանք էր երկու կողմերի փոխ-
դարձ շահագրգռվածության: Կովկասի ժողովուրդները, առաջին հերթին
հայերն ու վրացիները, Թյուրք-պարսկական տիրապետության տակից
ազատվելու համար իրենց հայացքը բնականաբար պիտի դարձնեին դեպի

¹ Н. И. Веселовский — Памятники дипломатических и торговых сношений
Московской Руси с Персией, том 1, стр. 5.

² М. Подишевский — Материалы по истории грузино-русских взаимоотношений.
Тбилиси, 1937 г., стр. V.

³ История СССР, под редакцией Грекова, Бахрушина, Лебедева, Москва, 1947 г.,
том 1, стр. 516.

⁴ Очерки по истории Азербайджана, Известия Академии Наук Аз. ССР,
1946 год, № 5, стр. 85.

մերձավոր հարևանները, որոնցից միակ վատահին և ուժեղը Ռուսաստանն էր: Ռուսական պետությունն էլ իր հերթին ձգտում էր ամրապնդել իր կապերը վրացիների և հայերի հետ՝ մերձկասպյան ուսյոնների նվաճման, թյուրքական ազդեցության կասեցման և Անդրկովկասում իր դիրքերի ամրապնդման նպատակով:

Ռուսաստանը ցանկանում էր նույնպես առևտրական ուժեղ կապեր ստեղծել մետաքսի և այլ ապրանքների մեծ առևտուր ունեցող Պարսկաստանի հետ ու Մերձավոր Արևելքում հիմնել վատահին պլացդարմ: Շահերի այս զուգադիպությունը այն ռեալ հիմքն էր, որի վրա պիտի զարգանային հայ-ռուսական հարաբերությունները:

Մոսկվայի Հին Ակտերի Պետական Կենտրոնական Արխիվի (ЦГАДА) հայկական ֆոնդը բավական հարուստ նյութեր է տալիս հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին, XVII դարի երկրորդ քառորդից սկսած:

1626 թվին Մոսկվա են գնում չորս հայ և երկու պարսիկ վաճառականներ, տանելով 3925 ուռլու ապրանք¹: Ապրանքների տեսակներն ու չափը ցույց են տալիս, որ դա առաջին և միակ ալյը չէր: 1632 թվին վերաբերող գործը² հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ հայերի կապերը Ռուսաստանի հետ, նույնիսկ այդ շրջանում, չէին սահմանափակվում առևտրական գործարքներով: 1632 թվին թյուրքիայից Մոսկվա է փախչում սուլթանի բազեապահը, Սարգիս անունով մի հայ, որն իր դիմումի մեջ պատմում է, թե ինչպես նրան նեղում էին, ստիպում ընդունել իսլամական կրոնը, վերավորում էին իր ազգային ինքնասիրությունը: Չհանգուցեցելով այդ, թողնելով առեն, տեղ, ազգ ու ազգականներ, նա իր ուսու կնոջ հետ միասին Ղրիմով անցնում է Ռուսաստան ու գալիս Մոսկվա: Մոսկվայում նա դիմում է միտոպոլիտ Ֆիլարեթին և մկրտվում, ընդունելով ուղղափառությունը: Հետաքրքիր է նաև այն, որ Սարգիսը Մոսկվա է գալիս ռուսական դեսպան Վոյեյկովի հետ, և ցարը նրան նշանակում է ուժնիկ այնպես, ինչպես նրա «եղբայրներին» (այսինքն՝ հայերին):

Հետաքրքիր է հայտնի վաճառական Թավաքալովի գործը, որը վերաբերում է 1641—1647 թվերին: Թավաքալովի ընտանիքը Չուգայական նշանավոր վաճառականական տոհմից է: Պարսկաստանից դուրս գալով, այդ ընտանիքն ընդունում է ռուսական հպատակություն և տեղավորվում Աստրախանի հայ գաղութում, սրն ուներ բավականաչափ բնակչություն և սեփական հայ-լուսավորչական եկեղեցի:

Չնայած կրոնական ազատությունը, Թավաքալովի որդի Հովհաննեսը (Իվաչկո Թավաքալովը) փոխադրվում է Մոսկվա մշտական բնակություն և ընդունում ուղղափառություն: Թավաքալովի գործում եղած արձանագրություններն ու նրա խնդրագրերը ցույց են տալիս, որ նա մասնակցել է կալմիկների դեմ ուղղված արշավանքին: Հասկանալի է, որ ռուսների արշավանքին հայերի մասնակցությունը կարող էր լինել միայն կամավոր: Ավելի ուշագրավ է ռուսական խոշոր դիպլոմատ, վոյեյովոզ, ստոլնիկ և դվորյանին Դաուգովի բեղմնավոր կյանքն ու գործունեությունը, որի հետագուս ուսումնասիրությունն անկասկած կպարզի շատ մուշ ու չլուծված

¹ ЦГАДА, Арх. дела, 1626.

² ЦГАДА, Арх. дела, 1632.

հարցեր՝ կապված հայ-ուսական և ուսու-պարսկական հարաբերությունների պատմության այս շրջանի հետ: Վասիլի Ալեքսանդրովիչ Դաուդովի (Ալամարցյան, Բաբայի որդի) կենսագրության մեջ նա համարվում է ծագումով հայ՝ 1653 թվին, երբ ուսական ղեկավանները Սևահանում էին, Դաուդովը պարսից շահի պալատականն էր:

Կապվելով ղեկավանների հետ՝ նա, որոշում է փախչել Մոսկվա և ծառայել ուս պետությանը: Իր մտադրությունն իրականացնելիս նա բռնվում է ու մահապատժի դատապարտվում, բայց Սպահանի բնակիչները (հավանաբար Ղուղայեցի հայերը) փախցնում են նրան ու հնարավորություն տալիս նույն թվին հասնելու Ստորախանում ձմեռող ռուս ղեկավաններին և նրանց հետ գնալ Մոսկվա: Վեց շաբաթ «Չուգով» կոչված վանքում մնալուց հետո, 1654 թվին Դաուդովը մկրտվում է և ընդունում ուղղափառություն: Իր ղեկանադիրական կարիերան Դաուդովը սկսում է Դեսպանական պրեկագի թարգմանի համեստ պաշտոնով, բայց, ինչպես կենսագիրն է գրում, «Դաուդովի արևելյան լեզուներ լզիտենալը, խելքն ու ղեկանադիրական ընդունակությունները կարճ ժամանակում իրենց վրա հրավիրեցին Մոսկվայի արքունիքի ուշադրությունը»:²

1667 թվին՝ (հավանաբար կապված Օրդին Նաչչոկինի նշանակման և հայկական առևտրական ընկերության պայմանագրի կնքման հետ) Դաուդովը բարձրացվում է ղեկավանի աստիճանի և նույն թվին ուղարկվում Ադրիանապոլիս և Կոստանդնուպոլիս: Երկրորդ անգամ նա Կոստանդնուպոլիս է ուղարկվում 1669 թվին և հաջողությամբ կատարում է ցարի հանձնարարությունը արևելյան պատերազմների իրավունքների վերականգնման ուղղությամբ (Պասի՝ Ալեքսանդրիայում և Մակաբի՝ Անտիոքում): 1672 թվին Դաուդովը նորից գործուղվում է Կոստանդնուպոլիս՝ Թյուրքիային հետ պահելու Լեհաստանի դեմ պատերազմելուց, 1675 թվին Դաուդովը ուղարկվում է Միլվա և Բախարա, որտեղից վերադառնում է կրելով մեծ գլուխքներ, հաղիվ խուսափելով մահվանից: Այսպես նա չորրորդ անգամ է ուղարկվում Կոստանդնուպոլիս Թյուրքիայի արշավանքը Ուկրաինայի դեմ կանխելու և Ռուսաստանի իրավունքները պաշտպանելու համար:³

Երբ ղեկանադիրական միջոցներն սպառելուց հետո զործը հասնում է սուլթան Մահմեդ IV-ի արշավանքին, նա պատերազմը կանխելու նպատակով նորից մեկնում է Կոստանդնուպոլիս: 1687 թվին Դաուդովը ու իր տղան մասնակցում են Գոլիցինի արշավանքին: Միայն 1696 թվին Դաուդովին հաջողվում է պաշտոնաթող լինել, թեպետ 1696 թվին Պետրոս Մեծը նրան ուղարկում է Ազով ու ապա Կոստանդնուպոլիս:

Դաուդովը, ըստ երևույթին, Ղուղայեցի հայ էր, աղա Դաուդի ընտանիքից, որի մասին հիշատակություններ կան աղբյուրներում: Հ. Տեր-Հովհաննյանը «Պատմություն նոր Զուղայու» գրքի մեջ նշում է, որ Դաուդը անդիլիացիների թարգմանն էր «եւ նշանավոր ոք ըստ մեծութեան»:⁴

Հավանաբար այդ տոհմը էլի էր տվել շահի թարգմաններ ու պաշտոնյաներ: Պատահական չէ, որ Դաուդովի որդին՝ Վասիլի Դաուդովը պաշտոն-

¹ Русский биографический словарь.

² Там же.

³ С. М. Соловьев—История России с древнейших времен, том XIII, стр. 849, изд. «Общ. Пользы».

⁴ Հ. Տեր-Հովհաննյան—Պատմություն նոր Զուղայու, հատ. II, էջ 143:

տավարում էր Մոսկվայի Դեսպանական պրիկազում և մասնակցում էր հայերի տները վերգրել կազմելուն և նման գործերին:

Սոֆյա Դավիթի մասին հիշատակություն կա նաև Դարանաղցու մոտ (էջ 467): Ռուսական ծառայություն կատարող, Ռուսաստան փախած և կամ ռուսասիրության մեջ մեղադրված զենքերի մասին կան և այլ հիշատակություններ: Այսպես, 'Իսրայնաղցին իր գրքի՝ «Պատմութիւն Ղազար անուան վարդապետին Բաբերդցու» գլխում պատմում է, որ Ղազարի նկատմամբ կասկածում են, թե նա եկել է «յմիւսեն և ի Լեհեն լրտես», և այդ պատճառով «կալան գնաւ և եղին ի բանտս մասպարտոց»:

Փակագծում նշենք, որ եթե չլինեք վախ հայերի ռուսասիրության նկատմամբ, ոչ Ղազարին կձերբակալեն և ոչ էլ Դարանաղցին այդ մասին կգրեր:

Սոկայն որքան էլ հետաքրքրական լինեն այս փաստերը, դրանք էպիզոդիկ են և մասսայական ու սխտեմատիկ կապերի արտահայտություն չեն: Հայ-ռուսական հարաբերությունները լայն հիմքի վրա դարձանալ են սկըսում միայն XVII դարի երկրորդ կեսից, երբ ռուսական պետությունը, տնտեսապես ու քաղաքականապես ամրապնդվելով, մեծ և ուժեղ բանալ ստեղծելով, Ուկրաինան իրեն միացնելով, սկսում է ավելի ակտիվ արևելյան քաղաքականություն, Դեռևս XVII դարի սկզբներից սկսված հայ-ռուսական աշխույժ առևտուրն էլ 60-ական թվականներից զգալի չափերի է հասնում և իր կենտրոնը տեղափոխում Մոսկվա: 1659 թվին Նոր Զուղայից Մոսկվա է մեկնում հայտնի խոջա Զաքարե Սահրապովը (Շարիմանով), իր հետ բերելով թանկագին ապրանքներ, այդ թվում մի գահ, որը հայտնի է Աղսանդյա անունով ու մինչև այժմ էլ պահվում է կրեմլում և համարվում ՍՍՌՄ-ի ազամանգային ֆոնդի մեծագույն արժեքներից մեկը: Գահի վրա կա 28 ֆունտ ոսկի. հեթ ֆոնդտ արծաթ, 897 աղամանդ, 1298 հանդիւնթ, 18,030 փերուզա: Սոֆյա Զաքարը և նրա հետ եկած իննը վաճառականները շատ լավ ընդունելություն են գտնում, լինում են ցարի մոտ և պատշաճ ձևով վարձատրվում: Յարը թուլլատրում է նրանց գնել լավագույն մուշտակներ և կարգադրում է Պարսկաստան թողնել առանց մաքսի դանձման: Յարին վաճառված դահլը, այսպես կոչված «նվերը», արտակարգ էր ոչ միայն իր մեծ արժեքով, այլև նշանակությամբ: Պատահական չէ, որ դահլը շինվում էր խոջայի տանը գաղտնի և գաղտնի էլ ուղարկվեց Մոսկվա: Հավանաբար այդ էր պատճառը, որ հայերի առևտուրը վեց տարով ընդհատվում է: Ինչպես պարզվում է 1666—74 թվերին վերաբերյալ № 2 գործի արձանագրությունների ուսումնասիրությունից, Սոֆյա Զաքարը մինչև 67 թիվը զեռու ցարին չէր ուղարկել այն ապրանքները, որոնց դիմաց փողն ստացել էր յոթ տարի առաջ: Ամենայն հավանականությամբ շահի համար գաղտնիք չկող հայ վաճառականների առանձնահատուկ վերաբերմունքը դեպի ցարը, երբ ամեն առիթով շեշտվում էր հայերի պատրաստակամությունը Մոսկվայի ցարին ծառայելու:

Սոֆյա Զաքարը Դեսպանական պրիկազում նշում էր, որ «Ծահը նրա հորը պարգևներ անում էր, բայց շահական մեծությունը մուսուլմանա-

հաճ էրոնի է, իսկ իրենք քրիստոնեական հավատի մարդիկ են, ուստի նրանք ուրախ են ծառայելու և աշխատելու մեծ թագավորի համար»¹

Զուգայեցի հայ վաճառականներին հաջողվում է 60-ական թվականներին ոչ միայն վերականգնել ուսական առևտրի իրավունքը, այլև շահից ստանալ մենաշնորհ պարսկական ողջ մետաքսի գնման և վաճառահանման համար: Քանի որ մետաքսի հիմնական շուկան Ռուսաստանն ու Արևմտյան Եվրոպան էր, հայերը ձգտում էին ստանալ ուսական տրանզիտի իրավունք: Այդ նպատակով 1666 թվին Մոսկվա է գալիս շուղայեցի վաճառականների ներկայացուցչությունը՝ Գրիգոր Լուսիկովի և Ստեփան Ռոմոլաժսկու ղեկավարությամբ: Հայկական առևտրական ընկերություն Նաբակայացուցիչները բանակցություններ են սկսում Օրդին Նաշչոկինի կառավարության հետ և առաջադրում իրենց պայմանագրի նախագիծը: Չնայած այն բանին, որ ուս վաճառականները բազմիցս (1626—1646, 1648 և 1651 թվերին) բողոքել էին օտարերկրյա վաճառականներին տրվող իրավունքների ու արտոնությունների դեմ, չնայած նրան, որ XVII դարի ընթացքում ոչ մի երկիր՝ ոչ Անգլիան, ոչ Հոլանդիան և ոչ էլ Ֆրանսիան չկարողացան տրանզիտային առևտրի իրավունք ստանալ, չնայած խիստ մերկանտիլիստական քաղաքականության, ուսական կառավարությունը առաջին անգամ և միայն հայերին տվեց տրանզիտային առևտրի իրավունք և արտոնություններ, կնքելով 1667 թվի հայտնի պայմանագիրը²

Այս հանգամանքը բացատրվում է ոչ միայն հայկական առևտրից սպասվող մեծ մաքսեր և այլ օգուտներ ստանալու նկատառումով, այլև քաղաքական ծրագրերից բխող անհրաժեշտությամբ: Ռուսաստանի կառավարությունը շատ լավ էր հասկանում հայերի և վրացիների ոգրերգական վիճակը և նրանց պատրաստակամությունը՝ պայքարել ուսների օգնությամբ իրենց ազատագրության համար: Ինչպես գրում է Պոտոմոն, «Արևելքից, հարավից և արևմուտքից մահմեդական ցեղերն էին ամուր պատնեղով բաժաներ հյուսիսյան քրիստոնյա աշխարհից, հյուսիսում յուր նման տառապում էր քրիստոնյա Վրաստանը, ուժ չունենալով դիմադրել շարունակ հորձակումներին. և միայն կովկասյան շղթաների մյուս կողմում գտնվում էր մի զորեղ տերություն, որ սասանեցրել էր թաթարներին և իր իշխանությունը տարածել մինչև Վոլգա մեծ գետի բերանը, մինչև Կասպից ծովի ափերը: Այդ իսկ պատճառով էլ Հայաստանի աչքը ձգտում և հասնում է գետի հյուսիս»³

«Ալեքսեյ Միխայլովիչ թագավորի օրերը նշանավոր եղան հայերի համար թանկագին մի կարգ հրովարտակներով և արքունի հրամաններով, որոնցով և ամրացավ հայերի բարոյական և նյութական կապը ուս ազգի հետ»⁴ Այս առանձին վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ շարունակվել և ավելի խորացավ Պետրոսի շրջանում: Պետրոս Մեծը Մատյուշկինին գրված մի նամակում նրան առաջարկում է. «ամեն կերպ աշխատեցեք հայերին հրա-

¹ ЦГАДА, Арм. дела. 1660 г., лист 18.

² ЦГАДА, Арм. дела, № 1—4, л. 36—42.

³ Պոտոմոն—Վերածնություն Հայաստանի, Փարիզ, 1904 թ., էջ 3—4:

⁴ Նույն աղբյուր, էջ 5:

վերել, իսկ ժուռուլմանների թիվը որքան հնարավոր է պակասեցնել, բայց այնպիսի դատրի միջոցներով, որ իրենք ոչինչ չհասկանան»¹

Հիշյալ փաստերն ապացուցում են, որ Հայկական ընկերության հետ պայմանագրեր կնքվել ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել որպես լուր տնտեսական գործարք: Այս տեսակետից հետաքրքրական է, որ այդ պայմանագրով սահմանված արտոնությունները տարածվում էին ոչ միայն Նոր Զուղայի, այլև Հայաստանի մյուս մասերի վաճառականության վրա՝ որպես հայուրյանը տրված արտոնություն: XVII դարի վերջին և XVIII դարի սկզբին ռուսների հետ հայերի ունեցած ամբողջ առևտուրն ըստ էության կատարվել է այդ պայմանագրի նշանաբանի տակ. պատահական չէ, որ բոլոր հայերը առևտրի թույլտվություն խնդրելիս խնդրում էին նրան հայկական պայմանագրից: Որ այդ պայմանագրերը իր ուժը չէր կորցրել նաև XVIII դարում, հաստատվում է այն ուղադրով փաստով, որ 1732 թվին հայկական պայմանագրի և Լուսինովի հանդիսավոր խոստման արձանագրության պատճենները հանվում են և հանձնվում Կոռավարող Սենատին:²

Թվում է, որ բոլոր հիմքերը կան այս պայմանագրի կնքումը հայ առևտական հարաբերությունների մեջ բեկման կետ համարելու, երբ էպիզոդիկ կապերը փոխարինվում են ամուր, սխտեմատիկ ու ծավալուն առևտրական հարաբերություններով:

Պարզ է, որ այս կապերը պետք է գուզորդվեն քաղաքական կապերի հետ և նպաստեն նրանց զարգացմանը: Սրա խոստումն ապացույցներ են հանդիսանում հայերի մեծ հոսանքը դեպի Մոսկվա, գաղութների ստեղծումն ու լայնացումը, ռուսական պետության ծառայելու փաստերը, էջմիածնի կաթողիկոսության դիմումները ռուսական ցարին և այլն:

Պարզ է նաև, որ ռուսական պետությունը նույնպես հայ ռուսական առևտրական պայմանագրերը դիտում էր որպես կարևորագույն քաղաքական ձեռնարկություն: Պատահական չէ, որ Պարսկաստանի հետ Ռուսաստանի վրայով արանդիտային առևտրի իրավունք պահանջող եվրոպական դիվանագետների հետ վարած բանակցությունների ընթացքում ռուսական կողմը միշտ առաջի պլանի վրա էր քաշում Թյուրքիայի դեմ ռազմական համագործակցության հարցը՝ որպես արանդիտային առևտրի իրավունք տալու առաջին նախապայման:

Ռուսաստանի այս ձգտումը միանգամայն հասկանալի կլինի, եթե հիշենք, որ Թյուրքիան չէր հրաժարվում Միջին Ասիան նվաճելու և Պարսկաստանն ու Ռուսաստանը միմյանցից բաժանելու իր ծրագրից: Բյոփուլու Մահմեդ վեզիրի ղեկնառության շրջանում (1656—1661) ռազմապես Թյուրքական պետականությունը այդ ծրագիրը ավելի համառոտ էր փորձում կերտել: Ճիշտ է, Բյոփուլուի մահով այդ ծրագրի կատարումը ձախողվեց, բայց այն Թյուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգից չհանվեց: Այդ պայմաններում Ռուսաստանը պետք է դաշնակիցներ փնտրեր ինչպես Անդրկովկասի ժողովուրդների մեջ, այնպես էլ ի դեմս Պարսկաստանի, որը կարևոր ուժ էր ոչ միայն իր ռազմական պոտենցիալով, այլև տնտեսական ու ստրատեգիական իր պայմաններով: Հայկական առև-

¹ Նույն տեղում:

² ШАГА, Арм. дела, 1687 г., л. 104—105.

ուսերը կնադատանքի և՛ ռուս-պարսկական կապերի զարգացմանը և՛ Անդեր-կովկասի շրջանում ուժեղ պլանցողաբար ստեղծելուն, միաժամանակ տնտեսա-կան հարմար նախապատրաստելով Թյուրքիային, զրկելով նրան տրան-զիտային նշանակությունից: Վերջապես, հայկական ընկերության միջոցով Ռուսաստանը կկարողանա կազմակերպել ռազմաքաղաքական հետախուզու-թյան գործը Անդրկովկասում, ինչպես և Պարսկաստանում, Թյուրքիայում ու Եվրոպայում:

Հայկական ընկերության հետ կնքված պայմանագրի քաղաքական նպատակների մասին պարզ պատկերացում ունենին 17-րդ դարի քաղաքա-կան գործիչները: Այդ պարզ էր ոչ միայն ռուսական դիվանագիտության մեծանուն ներկայացուցիչ Օրդին Նաչնոկին¹ համար, այլև նրա ժամանա-կակից մյուս գործիչների համար, որոնք հակառակ ռուս վաճառականու-թյան բազմաթիվ վնասկան բողոքներին (1672, 1673, 1676, 1679, 1681 թ.թ.) շարունակում էին հպասակ հայկական առևտրի զարգացման գործին:

Անգամ Յուրի Կրիմանիչը կողմնակից էր հայ վաճառականների առև-տուրը Թուրքիայում, թեև իր դրքի² երկու մեծ հատորների բոլոր գլուխներում ամենախիստ կերպով հարձակվում է այլազգի վաճառականնե-րի վրա՝ նրանց դիտելով որպես ամենամեծ զոհաբերություն սլավոն ժողո-վուրդների համար: Սլավոնաֆիլության այդ մարտնչող գաղափարախոսը հանդես է գալիս որպես ռուս պետության և առևտրական կապիտալի շա-հերի օգնելով պաշտպան, պահանջելով երկրից վաճառել բոլոր օտարերկրա-ցիներին, հալածել նրանց ինչպես գայլերի, պալքաբեղ նրանց դեմ որպես համաճարակի դեմ: Հասկանալի է, որ Կրիմանիչը դիտք է արտահայտել ձեռնարկող նացիոնալիզմի տրամադրությունները, որոնք ծագում էին առա-ջին հերթին առևտրական բուրժուազիայի ընդերքում:

Ընկեր Ստալինը գրում է, «Հիմնական հարցը երիտասարդ բուրժուա-զիայի համար շուկան է: Վաճառել իր ապրանքները և հաղթող դուրս գալ այլ ազգության բուրժուազիայի հետ տեղի ունեցող ժրջությունից—այս է նրա նպատակը: Այստեղից նրա ցանկությունը—ապահովել իրեն համար «իր», «հայրենի» շուկան: Շուկան առաջին դարձն է, որտեղ բուր-ժուազիան նացիոնալիզմ է սովորում»³:

Բայց ոչ կոնկուրենցիան և ոչ էլ սաղմնավորվող նացիոնալիզմը չխանգարեցին անգամ Յուրի Կրիմանիչին գրել, որ Ռուսաստան կարելի է թողնել հայ հարուստ վաճառականներին, որոնք առևտրի են գալիս պարսկական դեսպանների հետ:

Բնութագրական է, որ 1667 թ. պայմանագրի նախապատրաստման 15 ամիսները ընթացքում ռուս կառավարությունը ոչ մի անգամ չդիմեց վա-ճառականների խորհրդին, իսկ հետո էլ անտարբեր մնաց նրանց պահանջ-ներին նկատմամբ: Պատահական չէ նաև այն, որ պայմանագրին ստորա-գրելու հաջորդ տարին (1668 թ.) զարը շահի մոտ ուղարկեց իր դեսպան և Հայկական ընկերության Մոսկվայի գործակալ անգլիացի Թոմաս Բրայսին Թյուրքիայի դեմ նախապատրաստվող պատերազմին Պարսկաստանին մաս-նակից դարձնելու համար: Այսպիսով, առևտրական պայմանագրի քաղա-

¹Русское государство в половине XVII века, Рукопись времени царя Алексея Михайловича. Открыл и издал П. Безсонов. Москва, 1859 г. (часть I) и 1860 г. (ч. II).

² Կ. Վ. Ստալին—Երկեր, Երևան, 1947 թ., հատոր II, էջ 356:

քական նշանակությունը լավ հասկանում էին և՛ Մոսկվայում, և՛ Սպասանում, և՛ Ջուդայում: Բայց կովկասյան պլացդարմ ստեղծելու քաղաքականությունը չէր սահմանափակվում Թյուրքիայի դեմ պայքարելու խնդրով: այն պետք է հող պատրաստելու նաև իրանական Անդրկովկասում ամրափակելու և անհրաժեշտության ու հնարավորության դեպքում Պարսկաստանի դեմ պայքարելու համար:

Հայտնի է, որ դեռևս Բորիս Գոգոլնովը բանակցում էր Շահ Աբաս առաջինի հետ մերձկասպյան քաղաքներ Բաքուն և Դերբենդը Ռուսաստանին միացնելու վերաբերյալ: Ռուսաստանի այդ ձգտումը իր ուժը պահպանում է նաև հետագայում, նախանշվածը որ Բաքուն, Դերբենդը և Շահախին մեծ դեր էին կատարում Ռուսաստանի արևելյան առևտրում: Եթե այդ Ցուգերը XVII դարի կեսերին իրական կերպարանք ստացած չլինեին, ապա Ցուգի կրիժմանիչը (որը Ռուսաստանումն էր 60-ական թվականներին) չէր կարող այդքան պարզ ու որոշակի արտահայտել ռուսական պետության ձգտումը դեպի Մերձավոր Արևելք: Պատահական չէ, որ կրիժմանիչը առաջարկում է ծավալել արևելյան առևտուրը, կառուցել նավատորմ, ամրանալ ծովափին և զարգացնել տնտեսական կյանքը:¹

Հավանաբար, շփվելով Մոսկովյան պետության ազդեցիկ շրջանների հետ, նա քաջ ծանոթ էր նրանց ձգտումներին ու պլաններին:

Կրիժմանիչն առաջարկում էր «կասպից ծովը լցնել բարեհին ցարական նավերով՝ պարսկական ապրանքների համար»,² ուսմանքով բնակեցնել կասպից ծովի անրնակ կղզիներն ու ափերը, տեղացիներից հարկ վերցնել և վաճառականներից մաքս դանձել: Բացի այս, նա առաջարկում էր «Այնտեղ իրենց (այսինքն՝ ռուսներին: Վ.Ո.) և տեղացիների միջոցով ձեռնարկել խաղողագործության՝ ինչքան բավական կլինի ողջ թագավորության համար»:³ Այսպես «Այդ ծովն իր նավերով լցնելով տիրակալ ցարը կդառնար ծովերի արքան»:⁴

Կասպից ծովի տիրապետության և պարսկական առևտուրը դեպի Մոսկվա դարձնելու դեպքում կոստանդնուպոլսի վրայով կատարվող ողջ առևտուրը կկատարվիր Ռուսաստանի միջոցով, մինչդեռ եվրոպացիները «պահում են Յարգրադը իրենց առևտրական նավերով՝ որպես խիտ առևտուրով շրջապատված»:⁵

Կրիժմանիչը չի սահմանափակվում ընդհանուր պլաններով, այլ առա-

¹ Գլխավոր նշում է, որ կրիժմանիչի պլանները «չառ կողմերով հիշեցնում են Գեորգի Ի-ի ծրագրերը»: Г. В. Плеханов, Сочинения, том XX, стр. 90.

² «Хвалинское море наполнить бы царскими караблями, добро устроенными для персских товаров». Юрий Крижанич—Русское Государство. . . т. 1, стр. 18.

³ «И тамо завести винаграды чез свое и чез тамошние люди, колико бы доста (բավական Վ.Ո.) было сему крачеству».

⁴ Наполнивши Господарь царь оно море своими караблями, учинил бы и с Господарем моря».

⁵ Նույն տեղում, էջ 17:

⁵ Держат Цариград своими торговыми ладиями, будто густым лесом окружен. Того торгования велик дел (մեծ մասը: Վ. Ո.) обратил бы к нам, и проходил бы чез (через. Վ. Ո. .) наши руки». Ю. Крижанич—Русское Государство. т. 1, стр. 18.

ջարկում է կոնկրետ միջոցներ՝ մաքուր ու ապահով ճանապարհներ¹, առևտրական կամպանիաներ² և նրանց պաշտպանություն կազմակերպելու³ վերաբերյալ:

Պրոֆ. Պոլիսկովիովը գրում է. «Ռուսաստանի կովկասյան քաղաքականությունն այդ շրջանում հետապնդում է երկու սերտորեն կապված և փոխադարձաբար միմյանց հետ զուգորդվող նպատակներ. մի կողմից պատերազմում է կովկասյան պայքարով, գլխավորապես թյուրքիայի դեմ, մյուս կողմից պատրաստվում է հարձակում Պարսկաստանի վրա, գլխավորապես Անդրկովկասյան, առաջին հերթին Արևելյան Անդրկովկասյան (Շամախի) և ավելի լայն՝ մերձկասպյան շրջանների գրավման նպատակներով: Գաղութային հարձակման այս պատրաստությունն ամբողջությամբ այդ ժամանակ արտահայտվում է՝ համակովկասյան մասշտաբի բարդ դիպլոմատիկական աշխատանքով... Հայկական առևտրական կապիտալի միջոցով Անդրկովկասը Ռուսաստանին ավելի սերտորեն կապելու փորձերով, վերջապես կովկասում պլանայնորեն վարվող տնտեսական ու ֆադաֆական հետախուզություններով: (Ընդգծումը իմն է: Վ. Ո.)

Այս լուրերը՝ և՛ դիվանագիտություն, և՛ էկոնոմիկա և՛ հետախուզական աշխատանք, իհարկե, իրար հետ ամենասերտ ու բարդ զուգորդման մեջ»⁴:

Ռուս-հայկական քաղաքական կապերի առկայությունն ապացուցող փաստերի շարադրությունը ցույց կտա, թե ինչպես առևտրական տնտեսական կապերը անմիջականորեն զուգորդվում էին քաղաքական կապերի հետ, հենց նույն Հայկական ընկերության ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի գործունեության մեջ և թե ինչպես պարզ էին հասկանում այդ միասնությունը իրենք, այդ դարի մարդիկ՝ Լուսիկովը, Ռոմոդաժսկին և ուրիշները:

Ռազմինի ապստամբության շրջանում ընդհատված առևտուրը վերականգնելու համար 1671 թվին Մոսկվա է գալիս Հայկական ընկերության Լիազոր Ստեփան Ռոմոդաժսկին և ցարին հանձնում է մի լատիներեն նամակ (գրված հայ վաճառական ջուղայիցի խոջա Ջաքարի կողմից), որի մեջ շեշտվում է հայ վաճառականության պատրաստակամությունը ոսուսական ցարին ծառայելու⁵:

Բացառիկ հետաքրքրություն են ներկայացնում ընկերության մյուս ներկայացուցիչ Գրիգոր Լուսիկովի գործունեության վերաբերյալ արժեքվում պահված Փրագմենտները, որոնք կարիք ունեն լուրջ ու մանրազնին ուսումնասիրության: Ինսպանական պրիկազում արձանագրված է, որ առևտրի մասին բանակցելուց հետո, նրան հարց է արվել, թե «չու՞նի որևէ այլ դոքթ ուս կառավարության հետ». և հայը ասաց. «որ նա, ծառայելով մեծ ցարին՝ նորին թագավորական մեծությանը, այլ գործեր էլ ունի հայտնելու, քանի որ ինքը նույնպես քրիստոնեական հավատի մարդ է»⁶:

¹ Նույն տեղում, էջ 19:

² «...», 27:

³ «...», 20, 22:

⁴ М. А. Полиевктов — Проект Бругемана и русская оккупация прикаспийских областей в 20-х годах XVIII века, стр. 37.

⁵ «Впредь не будет нам иного какого дела, токомо служити и указу вашего царского величества совершении повиноватись». ЦГАДА, Арм. дела, 1666—74 № 2, л. 168.

⁶ Նույն տեղում, л. 139:

Այսպիսով Լուսիկովը իր նախաձեռնությամբ սկսում է խառնվել քաղաքական գործերի մեջ ակնհայտ կերպով հանդես գալով որպես Ռուսաստանի կողմնակից: Երբ նրան առաջարկվում է ասիլիքը տալ զբաղվող ձեռով, Լուսիկովը հրաժարվում է՝ պատճառաբանելով, որ զբաղվոր տալու դեպքում այդ կարող է հայտնի դառնալ շահին, և «նրան այդ բանի համար շահից մեծ պատիժ կհասնի»:¹

Որովհետև Ռուսաստանի շահերը պահանջում էին Պարսկաստանի հետ անսոսական և քաղաքական գործակցության ուժեղացում, Լուսիկովը շարունակ ձգտում էր վերացնել անվտանգությունը և ստեղծել միասնական ֆրոնտ Ռուսաստանի և հայության համար հիմնական վտանգ հանդիսացող Թյուրքիայի դեմ: Թրանով է բացատրվում այն հանգամանքը, որ միջադաշին հարաբերությունների լավատեղյակ հայ վաճառականներն ու նրանց հեռառես ներկայացուցիչ Լուսիկովը ցարին չէին գիժում Պարսկաստանի նկատմամբ գործնական ձեռնարկումներ կատարելու խնդրով, գիտնալով, որ պարսկահայության ազատագրումը հնարավոր կդառնա միայն Թյուրքիայի խորտակումից հետո, երբ Ռուսաստանը Արևելքում բացառիկ իշխողի դեր կստանձնի: Թյուրքիայի դեմ ուղևորական ըլոկի ստեղծմանը նպաստելիս, Լուսիկովը միշտ առաջնորդվում է Հայկական ընկերության և Ռուսաստանի շահերով: Երբ Ռադինի ազատամբությունը շրջանում պարսկական առևտրի հասցրած ֆուսաների փոխհատուցում էր պահանջվում շահի կողմից և շահը ենթադրում էր թե կողակների հարձակումները Պարսկաստանի վրա կատարված են ցարի կամքով, Լուսիկովը աշխատում էր ամեն կերպ ապացուցել ընդհակառակը:²

Ինչպես տեսնում ենք, ինքը, շահ Մուլիյմանն անդամ էր կապվածում, որ Լուսիկովը ուսական օրինատացիայի մարդ է, թեպետ վերջինս միայն փորձում էր հարթել ուղևորական կոնֆլիկտը:

Լուսիկովը պետք է արտակարգ ջանքեր գործադրեր, երդվեր և երաշխավորագիր տար իր ասած ճշմարտությունն ընդունելի դարձնելու համար: Երբ լեհական զինաթան Բողզան Գուրգենը շահին հայտնում է, որ թուրքերը գրավել են Կրեանե կղզին և պատրաստվում են Պարսկաստանի վրա հարձակվելու, Լուսիկովին կանչում են շահի մոտ և հարցնում, թե արդյոք Ռուսաստանը չմոռ է Լեհաստանի հետ և կկարողանա արդյոք ցարը կանգնել Թյուրքիայի դեմ: Լուսիկովն ամեն կերպ ապացուցում է, որ Ռուսաստանը ուժեղ է, որ Ռուսաստանի, Լեհաստանի և Պարսկաստանի միավորման դեպքում Թյուրքիան ի վիճակի չի լինի գիմադրել:³

Բայց Լուսիկովին չեն հավատում այս անգամ էլ: Թեպետ նրան վերջի վերջո հաջողվում է նվաճել շահի վստահությունը: Մի այլ տեղում Լուսիկովը պատմում է, որ շահի հպատակ մի հայ կաթոլիկ Հոսովից Պարսկաս-

¹ Նույն տեղում:

² «И ему де во всем том не верили и говорили: ты де с ними одной и называешься царского величества подданным и во всем добра его великого государя хочешь», *Նույն տեղում*, և. 142.

³ Լուսիկովն ասում էր. «В турках едучи слышал, что в пятнадцатой день вышед из мечетей, смотря на небо, кричат: не дай боже, чтобы христианом совокупляться». «ест ли царское величество совокупляясь с поляки учнет обще, и турку де будет совершенный погубе», *Նույն տեղում*, և. 142:

տան է գալիս ու բերում է պապի նամակը և վեց թագավորների դրամո-
տաները, որոնցով նրանք դիմում էին շահին թյուրքիայի դեմ կռիվ սկսե-
լու համար, խոստանալով իրենց օգնությունը: Շահը սիրով ընդունում է
պապի, կայսեր, Լուդովիկոսի և մյուսների գրամոտաները և նույն հային հա-
մապատասխան հանձնարարականներով ուղարկում Հռոմ: Ինչպես Լուսիկովին է
ասում. «այդ ֆրանկը ուղարկված է Հռոմ Մոսկովյան պետության վրա-
յով... իսկ նա շատ կարևոր գործեր ունի ցարի հետ»:¹

Ինչպես երևում է այս մեջբերումից, թյուրքիայի դեմ նախապատ-
րաստվող պատերազմը որչա իմաստով միավորվում էր կաթոլիկներին ու լու-
սավորականներին: Լուսիկովի ձգտում էր ամրացնել նաև ուսուլունական
դաշինքը, որի համար սերտ անձնական հարաբերությունների մեջ էր մտել
լինական դեսպան Բոգդան Գուրդեյի հետ: Դեսպանի մոտ նա գովաբանում
էր ցարին, ապացուցում լին-ուսական շահերի ընդհանրությունը և ցույց
տալիս հայ առևտրի դերը այդ գործում: Այս շատ պարզ երևում է նաև
իրեն, լինական դեսպանի ցուցմունքներից, որոնք ապացուցում են նրա
նույնպիսի համոզմունքները: Լուսիկովի և Բոգդանի երկարատև զրույցները
շահի հետ հանդեսին այն բանին, որ շահը համոզվեց և ավելի իր համաձայ-
նությունը Հայկական ընկերության առևտրի զարգացման վերաբերյալ՝ ցա-
րին ուղարկելով համապատասխան գրամոտա:²

Արևիկային նյութերը հիմք են տալիս ենթադրելու, որ Լուսիկովը
ձգտում էր Վրաստանի ուժեղացմանը, որը կնպաստեր ապագա համատեղ
պայքարին: Նա համոզում էր շահին վրացական հողը վերադարձնել թեյ-
մուրազ թագավորի թոռանը՝ Նիկոլայ Դավիդովիչին, որը գտնվում էր Մոսկ-
վայում ցարի հովանու տակ: Նու պնդում էր, որ ցարը կհամաձայնվի ար-
քայորդուն վերադարձնել միայն այն ժամանակ, երբ Պարսկաստանը կխոս-
տանա հողերի և իրավունքների վերականգնումը և նրա անձի անձեռնմխե-
լիություն: Լուսիկովը համոզում է իր նպատակին: Շահն ու էհտիմալ դով-
լաթը համաձայնվում են կատարել նրա պահանջը, և, ինչպես երևում է Մո-
լդովյովի բերած նյութերից, 1674 թվին Նիկոլայ Դավիդովիչը արդեն Պարս-
կաստանում էր: Մոսկվա ուղարկելիս Լուսիկովին էհտիմալ դովլաթը իր
մոտ է կանչում և հրամայում ցարին հայտնել հետևյալը. «Նորին շահա-
կան մեծությունն նախնիքները ուս թագավորներին հետ եղել են ամուր
բարեկամության և սիրո մեջ, իսկ ինքը, Մուլդովյան շահը՝ նախնիքներից
ավելի է ցանկանում նորին ցարական մեծության հետ լինել անբախտելի
բարեկամության մեջ»:³

Այս նշանակում է, որ Լուսիկովը կարողանում էր հետևողականորեն
կենսագործել իր ծրագրերը: Կան լուրջ հիմքեր կարծելու, որ Լուսիկովը բացի
առևտրական գործերից կատարում էր Մոսկվայի լուրջ ու գաղտնի հանձ-
նարարությունները, որոնց մասին նա ոչ միայն գրավոր տեղեկություններ
չէր կարող տալ, այլև Դեսպանական պրեկազում անգամ չէր հայտնում: Այդ

¹ Նույն տեղում, ձ. 146—147:

² Նույն տեղում, ձ. 143:

³ «Предки де ево шахова величества с русскими государи были в крепкой дружбе и любви, а он де Сулейман шах с ево царским величеством наипаче предков своих желает быть в неразорванном дружезлюбии». Նույն տեղում, ձ. 146:

կարգի վկայություն է հանդիսանում արձանագրությունների հետևյալ քաղվածքը. «Իսկ ինչ որ օկոչնիչի Ֆեդոր Յակովլևիչի Միլսլավսկու կողմից էր հրահանգված մի բանի մասին, այն ժամանակ նա չէր կարող այդ կատարել, իսկ այժմ, եթե ցարական մեծությունը կրարհանձի, որ այդ հայր ձեռնարկի այդ բանին, ապա նա այդ կկատարի: Իսկ թե ի՞նչ բան է այդ դրա մասին նա կհայտնի առաջիկայում»:¹

Այս մերձեցումը և քաղաքական վստահությունն ու համագործակցությունը դեռ իրավունք չեն տալիս ասելու, որ մոսկովյան կառավարության և հայ վաճառականության մեջ սահմանված էր լիակատար բարեկամություն և բացակայում էին հակասությունները: Երբ 1672 թվին Լուսիկովը Մոսկվայում Մատվենի հետ զրուցում էր, վերջինս զօգոհություն հայտնեց, որ հայերն ու մասնավորապես Լուսիկովը իրենց հետ մետաքս չեն բերել Ռուսաստան, որ նրանք խախտում են ընկերության հետ կնքված պայմանագիրը և քաջայյում ռուսական պետության գանձարանը: Լուսիկովն այս կապակցությամբ նրան տալիս է բազմիմաստ պատասխան. «Բիրստոսը եկավ ոչ թե Մովսեսի օրենքը խախտելու, այլ այն կատարելու»:² Եվ միաժամանակ հարցրեց, թե ձիջո՞ւ է, արդո՞ք, որ մետաքսի վաճառքի մասին զրկված պայմանագիրը փոփոխվե՞լ է ենթարկվել:

1672 թվին Օրդին Նաշչոկինին կանցլերի պաշտոնում փոխարինեց Արտամոն Սերգեևիչ Մատվենը, որը հուլիս ամսին Դեսպանական պրիկազ է հրավիրում ռուս վաճառականների ընտրված մարդկանց, նրանց մոտ կարգում Հայկական ընկերության հետ կնքված պայմանագիրը ու հարցնում նրանց կարծիքն այդ առևտրի մասին: Ռուս վաճառականները միաբերան բողոքում են, որ պայմանագիրը հայերին տալիս է մեծ իրավունքներ և ռուսներին զրկում մետաքսի և պարսկական մյուս ապրանքների վաճառքից ստացվող շահույթից: Նրանք շեշտում են, որ տրանզիտային առևտուրը ռուսներից խլում է ասիական ու եվրոպական առևտրի առաջնությունը: զրկում Ռուսաստանը ուկու ներմուծման հնարավորությունից և աղքատացնում գանձարանը:

1673 թվի մայիսի 21-ին Մատվենը նորից կանչում է գոստերին (խոշոր վաճառականներ, հյուրեր) և հայտնում ցարի հրամանը ռուսների Աստրախանից պարսից և հայերի ռուսաց կողմնացնելն արգելելու մասին: Բայց շուտով հայերի տրանզիտային առևտրի իրավունքը ճանաչվում է, որը և պատճառ է դառնում ռուս վաճառականների նոր բողոքների: Կառավարությունը անպատասխան թողեց այդ բողոքները, եթե ի նկատի չունենանք հայերի արտոնությունների աննշան սահմանափակումը: Լուսիկովի հետ խորհրդակցելուց հետո Մատվենը կարգավորում է Աստրախանից Մոսկվա չթողնել պարսիկ վաճառականներին, բացառություն անելով հայերի համար:³ Մինչդեռ ռուս վաճառականները, դեմ լինելով օտարերկրյա կոնկուրենցիային, այս հարցում հավասարության նշան էին դնում բոլոր այլազգի վաճառականների մեջ, ռուս պետությունը, քաղաքական նկատառումներով, չէր դադարում նպաստել հայկական առևտրին: 1673 թվին Հայկական ընկերության հետ կնքված պայմանագիրը վերահաստատվեց հոգուս

¹ Նույն տեղում, Ն. 148:

² Соловьев—История России, т. XII, стр. 566. Издание „Общественной Пользы“.

³ Նույն տեղում, էջ 565—569:

Ռուսաստանի՝ որոշ ճշտումներից հետո և հայ-ուսական առևտուրը մտավ զարգացման նոր շրջան։ 1673 թվին մեծ հանձնարարականներով Մոսկվա է գալիս պարսից շահի դեսպան և հայկական ընկերության ներկայացուցիչ Լուսիկովը և նույնմյուսի 13-ին Դեսպանական պրիկազում հայտնում, որ իր հետ՝ ցարին բերել է հետևյալ փաստաթղթերը. 1. Սուլեյման շահի գրածոտան, 2. Հայ կաթողիկոսի գրածոտան, 3. Հայկական ընկերության 21 անդամների խնդրագիրը՝ նրանց կնիքներով (Բիսկ Բնչ գործերի մասին, այդ նա չասաց), 4. Կաթողիկոսի թուղթը Դեսպանական պրիկազին Վուսթի գրածոտան գործերը վարելն է վերապահված։ 5. Անտիոքի պատրիարք Մակարիի գրածոտան օկոյունիչի Մատվեկին և 6. Լեհական դեսպանի վրացերեն գրված թուղթը, որը հանձնված է Լուսիկովին շահի ներկայությամբ։

Թե ինչքան էր Լուսիկովը մոտենում ուսական կառավարական շրջաններին, թե ինչքան մեծ վստահությունը ու հեղինակությունը է օգտվում նա Մոսկվայում, այդ երեւում է նրա թյուրքերեն գրված խնդրագրից, որի ուսերեն թարգմանությունը պահված է դեսպանական պրիկազում։ «Ես լսեցի, — գրում է նա, — որ Մոսկվա է եկել թյուրքական սուլթանի դեսպանը։ Խնդրում եմ Ձեր բարությունը այդ ուղարկված դեսպանի գործերը գրավոր ուղարկել ինձ, քանի որ այն գործերը, որոնց մասին խոսված է ու վերաբերում է թյուրքերենին, էթե աստված հաջողեցնի, այդ գործի վրա էլ պիտի աշխատեմ»։¹

Պարզ է, որ Լուսիկովը հանդես է գալիս ոչ միայն որպես վաճառականական ընկերության և շահի ներկայացուցիչ, այլև որպես Դեսպանական պրիկազի վստահելի խորհրդատու, որի գործունեությունը դուրս է գալիս ուս-պարսկական հարաբերությունների շրջանահանգից։

Դեսպանական պրիկազի արձանագրություններից երեւում է, որ նրան առաջնորդում են ցարի Կալոմյայի պալատը գիտելու, ընդ որում Լուսիկովը հիացմունք է հայտնում ուս վարպետների կառուցած փայտաշեն պալատների մասին, որոնց նմանը նա չէր տեսել ողջ եվրոպայում։ Խնդրով ցարի կենսացը, նա իր բաժակաճառը վերջացնում է հայտնելով, որ «նորին ցարական մեծությանը ուղում է մատուցել ամեն տեսակի ծառայություն, որի մասին ցարի օկոյունիչի Արտամոն Սերգեևիչ Մատվեկի հետ խոսակցությունների ժամանակ ասել և հայտնի է և հույս ունի աստծո օգնությամբ էլ կկատարի, իսկ կառավարուց հետո, թողնելով բոլոր տեսակի ապրանքները, ժամանակից առաջ շտապ կվերադառնա, այդ բարի գործերի մասին նորին ցարական մեծությանը հայտնելու համար»։²

Ինչ «բարի գործեր» էին դրանք, դժվար է ասել. մի բան միայն պարզ է, որ խոսքը շատ կարևոր գործի մասին էր, քանի որ նա խոստանում է

¹ «Слушая я, что турецкого салтана к Москве пришел посол, прошу Ваше милости, что того присланного посла дело прислать ко мне на письмо. потому что о которых делах говорено, и те мне будет надобно и к турецкому делу пристойт и аже даст бог о том деле буду работать». Там же, лист 497.

² «Всякое радение его царского величеству показати желает, о чем будучи на разговорах его царского величества окольничему Артамену Сергеевичу Матвееву говорил и объявил и чае божею помощю и исполнит, а исполня и оставя всякие товары, наперед, для объявления тех добрых дел к его царского величеству приедет наскоро». Там же, л. 495.

այդ կատարելուց հետո թողնել տեսությունը և շուտ դալ կատարածի մասին Մոսկվայում հայտնելու համար։ Թվում է, որ կարելի է ապացուցված համարել Լուսինովի ուսսական օրինատացիայի քաղաքական գործիչ լինելը՝ Պարզ է նաև, որ Լուսինովը յարտահայտիչ էր պարսկահայ վաճառականության քաղաքական ձգտումների ու ծրագրերին։

Հայ-ուսսական մերձեցման օրնկտիվ նախադրյալներն առկայութան պայմաններում ակնառվոր վաճառականների անմիջական շփումը ուսսական քաղաքական շրջաններին ազդեցիկ գեմքերի և անգամ Ռոմանովների տան ներկայացուցիչներին հետ, անկասկած, նպաստում էր հայ-ուսսական կապերի զարգացմանը։

Հայ վաճառականները հաճախակի լինում էին թագավորի մոտ, մասնակցում դատիկ տոնակատարություններ, ստանձնում ցարական տան գնումներին կատարումը և այլն։ Չաքարե Սահրատյանը 1673 թվին ցարին է ուղարկում չորս թամբածածկ՝ 5000 ուռբլու արժեքով, 3000 շարան մարգարիտ, 4 մեծ գորգ և բաղմամբիվ այլ ապրանքներ։ Այդ ապրանքները մի մասը Մատվենն անձամբ հանձնում է Նատալյա Կիրիլովնային (Պետրոս Մեծի մորը), իսկ մյուս մասը Ռսկե պալատին, Արվեստական պալատին և գաղտնի գործերի պրիկազին։ Հայ վաճառականները մեծ քանակությամբ ապրանքներ էին ծախում ցարական իշխաններին՝ Մատվենին, Դոլգիցինին, Տրախանիտովին և մյուսներին։ Ստեփան Ռոմոզովսկին ապրում էր Դոլգիցինի տան դիմաց Տվերսկայա փողոցի վրա Տրախանիտովի տանը, ընդ որում նրա պաշտպանություն համար պրեստավ էր նշանակված։ Հայ վաճառականությունը նշանակություն մասին պատկերացում են տալիս նրա կատարած առևտրի ծավալը բնորոշող մի քանի թվեր։ 1675 թվին լեհական և Շամախիի դեսպանների հետ Մոսկվա են գալիս հայ վաճառականներ, որոնց տարած ապրանքներին միատեղ արժեքը կազմում էր 50 հազար ուռբլի, մի դոմար, որը հավասար էր Մոսկոնսկի մի տարվա առևտրական շրջանառությանը։ Նույն 1675 թվին Յազուր Պոդոսովը ընկերների հետ միասին Մոսկվա է բերում 1000 փութ մետաքս, 30 հազար ուռբլու արժողությամբ, բաղմամբիվ այլ ապրանքներ, որոնց թվում նաև գետտը (чёрный опек)։ 1684 թվին Յազուր Դրիդորը Պարսկաստան ուղարկելու համար Մոսկվայից գնում է 1400 փութ կարմիր կաշի, Արխանգելսկից տանում է 5000 արշին մահուդ, 66 հազար հատ բուլավիկա, 252 հազար սանդ և այլ ապրանքներ։ Նույն թվին Դավիթ Բազրամովը Մոսկվայից Պարսկաստան է ուղարկում 5143 արշին մահուդ, զեդրայք, ակնոցներ, ուսսական հայկերներ, մուշտակներ և այլն։ Անուշ վարդանովը 1686 թվին Շվեդիայից բերում է 9 հազար արշին մահուդ, 40 հազար սանդ, բաղմաքանակ այլ ապրանքներ, որոնց թվում նաև 50 գիրք։ Ստեփան Սաֆարովը Նիդրլանդից բերում է 33608 ուռբլու ապրանք։ Հետաքրքրականն այն է, որ Հայկական ընկերության պայմանագրով արված արտոնություններից օգտվում էին ոչ միայն շուկայիցիք, այլև մյուս վաճառականները։ Պարզ է, որ տնտեսական շահագրգռվածությունը և քաղաքական հաշիվները պետք է մոտեցնեն կողմերին ու ամրացնեն կապը։

Սարգիսն ու Թավադաովը, Լուսինովն ու Ռոմոզովսկին եղակիները չէին, որ արտահայտում էին իրենց ուսսասիրական արամադրությունները և աջակցում Մոսկովյան պետությանը 1675 թվին Դեսպանական պրիկա-

դուռ արձանագրված են հայ վաճառականներ Զաքար Յակովլևի և Իվան Մակարովի ցուցմունքներն այն մասին, որ շահը նրկու տարուց ավելի է իրենց անհայտ պատճառներով ապրում է Կադրինում, որ Պարսկաստանը ոչ մի նրկրի հետ չի պատերազմում և որ ռուս դեսպան Միչեցկին նրանց հանդիպել է Շամախում հինգ ամիս առաջ և այլև։ 1687 թվին արձանագրված են Պորոս Բուզուսովի և մյուսների ցուցմունքները, ըստ որոնց Ռուսաստանի դեսպան Նիքիտաֆորովը շահի մոտ է և վերադառնալու է Պարսկաստանի մեծ զինպանության հետ և որ դեսպանությունը կազմված է լինելու 700 հոգուց¹։ Այս արձանագրությունները ցույց են տալիս, որ հայ վաճառականները օգտագործվում էին ռուսական հետախուզության կողմից։ Ռուսաստանի և նրա քաղաքականության նկատմամբ անտարբեր չէին նաև Ռուսաստանի հետ կապ չունեցող վաճառականները։ Այսպես՝ Զաքարիա Ագուլեցին իր օրագրության մեջ նշում է, որ 1678 թվի ապրիլին սուլթան Մահմեդ IV-ը մեծ զորքով զնաց Ադրիանապոլիս և այնտեղից պատրաստվում է գնալ Մոսկվայի վրա։ Բայց մոսկովյանները, լեհերը և արեջանները մեծ ճակատամարտ տվին, որտեղ ջարդվեց օսմանական բանակից 185 հազար մարդ և սուլթանը ապարդյուն վերադարձավ Ադրիանապոլիս։ «Օսմանցիք, այսպես միաց խայտառակ»² ոչ առանց գոհունակության նշում է Ագուլեցին։

Հայ վաճառականությունը պետք է հակվեր դեպի Ռուսաստան, քանի որ նա այնտեղ կոտներ առևտրական գործունեության լայն հնարավորություն, հարուստ ու մեծ շուկա, հաստատ պետական կարգ ու կանոն, Եվրոպայի և Ասիայի շուկաների մեջ կապ ստեղծելու լավագույն ուղիներ, որոնք կօգնեին դիմադրելու Պարսկաստանում և Թյուրքիայում օրըստօրե ուժեղացող արևմտա-եվրոպական առևտրական կապիտալի ճնշմանն ու մրցությանը (բավական է հիշել 1656 թվի Կրոմվելի հաստատ նավիգացիոն ակտը և մյուս ձեռնարկումները)։ Ռուսաստանում չկային կրոնական և ազգային ճնշման բարբարոս ձևերը, թալանի ու տեսերի Թյուրք-պարսկական ուժերը։ Ինչպես Էնզելսն է գրում, «Թյուրքիան, ինչպես և արևելյան ամեն տեսակի այլ տիրապետություն, անհամատեղելի էր կապիտալիստական կարգի հետ։ Հավելյալ արժեքի ստացումը ոչնչով չի ապահովված սատրապներին ու փաշաներին դիշտով ձեռքերից։ Բացակայում է բուրժուական ձեռքերեման հիմնական պայմանը, վաճառականի անձի ու նրա սեփականության ապահովությունը»³։

Հայ վաճառականները, որոնք կապված էին ամբողջ աշխարհի հետ, լավ տեղյակ էին տնտեսական ու քաղաքական խոշոր իրադարձություններին ու լավ հասկանում էին ուժերի փոխհարաբերության փոփոխությունն ի Ֆրանս Արևելքի՝ Պարսկաստանի և Թյուրքիայի Թյուրքիայի հզորության առաժանատիկան անկումը և նրա ներքին քայքայումը պարզ էր դառնում նաժանապանդ Ստամբուլի (11 նոյեմբերի 1673 թ.), Լվովի և մի շարք այլ ճակատամարտերում նրա կրած պարտությունների ֆոնի վրա։ Մարքսը նշում է, որ Յան Սոքոլուս հաղթանակից չէ, որ սկսվում է Թյուրքիայի

¹ ЦГАДА, Арм. дела, 1657 г., № 4, л. 2.

² Զաքարիա Ագուլեցու օրագրությունը, էջ 106.

³ К Маркс и Фр. Энгельс. Сочинения, том XVI, ч. II, стр. 22.

անկումը: «Թյուրքական կայսրությունը,—գրում է Մարքսը,—այդ ժամանակ արդեն գտնվում էր քայքայման պրոցեսի մեջ... օսմանական հզորության ու մեծության արագ անկումը սկսվել էր դեռ ավելի առաջ»¹

Հետևողականորեն թուլացող Պարսկաստանի ու թյուրքիայի կողքին հայերը տեսնում էին օրըստօրի աճող ու զորեղացող Ռուսաստանը:

«Ջարմացած եվրոպյան—գրում է Մարքսը,—որ Իվան III-ի իշխանության սկզբում նույնիսկ հաղթել էր նկատում Լիտվայի ու թաթարների միջև սեղմված Մոսկովիայի զոյությունը, շնչել էր իր արևելյան սահմանների վրա հսկայական պետության անսպասելի հանդես գալու հետևանքով»:²

Այս բոլորը պետք է Ռուսաստանի վրա հրավիրեր ոչ միայն վաճառականության, այլև ազնվականության ու եկեղեցու ուշադրությունը, քանի որ հայ հողատիրությունը ձգտում էր վերականգնել իր ուժն ու իրավաստեանական արտոնությունները, ամրապնդել ազդեցությունը հայ ժողովրդի մեջ, ստեղծելով ավելի մեծ ինքնուրույնության գրավական Պետական չէ, որ էջմիածինը մուսուլմանության և կաթոլիկության դեմ մղված ծանր պայքարում իր հայացքը հառում էր դեպի Ռուսաստանը: Էջմիածնի կաթողիկոս Հակոբ Զուղալյեցին (1665—1680 թ. թ.), ոչ միայն նպաստում էր հայ-ռուսական առևտրի զարգացմանն ու կապ պահպանում ցարի և նրա Դեսպանական պրեկզիի հետ, այլև դիմում էր Ռուսաստանի օգնությանը՝ հայերի դրությունը բարելավելու համար:

Զուղալյեցու հայտնի նամակը, որի լատինիերեն տեքստը հրապարակված է «Արարատ» ամսագրում 1915 թվին, ոչ միայն հայ-ռուսական քաղաքական հարաբերությունները արտահայտող փաստաթուղթ է, այլև վիպագություն է ռուսական օրիննացիայի ստեղծման պրոցեսի ուժեղացման: Պարզ է, որ դա ցարին ուղղված միակ նամակը չէր: Պարզ է նաև, որ նրա նշանակությունը ավելի մեծ է, քան մինչև այժմ նշված է մեր գրականության մեջ (Թեկուզ և այդ նամակը չէ, որ պետք է համարվի հայ-ռուսական կապերն արտահայտող առաջին փաստաթուղթը):

Զուղալյեցու նամակը իրավունք է տալիս եզրակացնելու, որ էջմիածինը լուրջ ակնկալություններ ուներ և մեծ հույսեր էր կապում Մոսկովայի հետ: Այս մասին է խոսում նամակի հետևյալ համալսմանը. «Իմ ինչպես մոսկովյան Ռուսաստանի բոլոր ամենագոր կայսրերը միշտ հանդիսացել են պաշտպան և զորավոր հավատի, այլ թշնամիների բռնության հանդեպ հովանի ճնշվածներին, նույնպես և վայել է նորին մեծությանը, այդ իսկ հերոսներին հաջորդին՝ թե կյանքում և թե դահլի վրա օգնության հասնել մեզ խեղճերիս»:³

Զուղալյեցու նամակը չի արժեքազրկվում այն բանով, որ նա աղբյուրում է ցարին իր դեսպանների միջոցով բարելավել հայերի վիճակը: Վերևում հիշվեց, որ Ռուսաստանը այդ ժամանակ Պարսկաստանի դեմ պատերազմի ոչ մի նպատակ չուներ և եթե անգամ ունենար էլ, Զուղալյեցին այդ մասին չէր կարող պարզ գրել իր նամակում (Թեպետ Ռուսաստանի հետ

¹ К. Маркс и Фр. Энгельс—Сочинения, том X, стр. 61.

² К. Маркс. Секретная дипломатия XVIII века, цитируется по тому Истории дипломатии, стр. 197.

³ Ա. Հովհաննիսյան— Հակոբ Զուղալյեցու մի գրությունը ռուս արքունիքին, «Արարատ», 1915 թ., սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, էջ 775—781:

նույնիսկ այդ կարգի հոգսեր կապելն էլ արգեն արտահայտութեան է մեռ-
տական օրինակացիայի ստեղծման)։

Եթե դիվանագիտական ազդեցութեամբ հայերի դրութիւնը բարելա-
վելը չի կարելի դիտել որպէս քաղաքական կապերի առկայութեան, ապա
այդ դեպքում Խարայի Օրու դեռապանութեան ժամանակ Պետրոս Մեծի նույ-
նատիպ պահանջը նույնպէս չպետք է դիտել որպէս քաղաքական ակա-
(ինչպէս հայտնի է, իր դիմումի մեջ Պետրոս շահին դրում էր. «զր քրիս-
տոնյա հպատակների վրա դուք ունենաք»¹)։

Հակոբ Զուղայեցու ակտիվ մասնակցութեանը հայ ազատագրութեան
գործին ունիթորական պատմագրութեան կողմից ստվերի տակ է թողնվել
և որպէս նրա ծառայութեան առաջ է քաշվել կաթողիկոսի այսպէս կոչված
կաթողիկոսացման պատմութեանը, որը շատ կասկածելի է ու կարող ուսում-
նասիրութեան։ Թվում է, որ այս լեզունդը հենվել է միայն այն քաղաքա-
կանութեան վրա, որով Հայոց Զուղայեցին հետևողականորեն ձգտում էր
թուլացնել հայութեան կրօնական պառակտումը և վերացնել հակամարտու-
թիւնները։ Չաժչանը իր պատմութեան 3-րդ հատորում Զուղայեցու մա-
սին գրում է. «Ոչ գաղարէր Յակոբ կաթողիկոս դրել ստեպ ստեպ վեր և
նամակ օրհնութեան ի կողման կողման ընդ ամենայն տեղիս, ազաչելով
դամենին մի կրիկն դուռն բանալ երկաթաակութեան»²։

Չաժչանը կարծում է, որ 1679 թվին Զուղայեցու կոստանդնուպոլիս
գնալու նպատակը երկպառակութեան վերացումն էր։ Նա պատմում է, որ
կաթողիկոսը օգոստոսի մեկին ճաշկերույթից հետո իրեն վատ է զգում և
օգոստոսի 2-ին մեռնում³։ միայն մեկ օր առաջ կաթողիկոսութեան ըն-
դունում լինելով՝ ծարթորեակ է այս մահը, իսկ մկրտութեանը թվում է
կամ կեղծիք, կամ դառանցանք հոգեւորքի մեջ։ Անհավատալի է կաթողիկոսի
այնքան մոլի կաթողիկ դարձած լինելը, երբ մահվան մահճում նա պիտի
շատապէր ուղղել իր 80. ամյո կյանքի «սխալը» և կամ հոգեւորքի մեջ տառջ-
նորդվել ինչ- ծր անհասկանալի հաշիվներով ու նկատառումներով։ Զուղայեցին
չէր կարող չհասկանալ, որ մահվան նախօրյակին նրա կաթողիկոսացումը չէր
կարող որևէ ունալ դեր խաղալ։ Եթե ընդունենք, որ Զուղայեցին այդքան
բան չէր կարող մտածել հիմադ վիճակում, ապա դրանով ընդունած կլի-
նենք, որ նա իր դիտակցական կյանքը ի սպաս է դրել էջմիածնի, և ոչ
Վատիկանի շահերին։ Թվում է, որ մեր պատմաբանները շատ ավելի նր
դատահել կաթողիկ միախռնաբներին, քան այդ կարելի էր։ Հայ և օտար վա-
թողիկ պրոպագանդիստները միշտ ձգտել են իրենց հաղթողի փառքով պառ-
կելու համար չափազանցնել և աւելում դրաբարութեան գնով վառ գուշնե-
րով ներկայացնել հայերի մեջ եղած կաթողիկոսացման ձգտումը։ Պալճյանը
իր «Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան» մեջ ուղղում է ստեղծել
պատարանք, որ իբր բազմաթիվ կաթողիկոսներ ու եպիսկոպոսներ ընդու-
նում էին ունիթորութեանը։ Նա պնդում է, որ Հակոբ կաթողիկոսը դեռևս
յոթ տարի առաջ «նման դավանութեան մըն ալ տված էր»։ Պալճյանը չի
հասկացել, որ դրանով նա կասկածի տակ է դրել նաև պապին տված երկ-

¹ Հ. Անապան—Վովկուգրի Կայ-պարտական հարաբերութեանց մասին, Երեւան,
1927 թիվ, էջ 91, ցանկամայտորանի ապակե տիպ։

² Մ. Չաժչան—Պատմութեան հայոց հատոր 3-րդ, էջ 703։

ըորդ դավանութեան վաճառականութեանը: Եթե Զուգայեցին դեռևս 71 թվին այդպիսի փաստաթուղթ տար Վատիկանի ձեռքը, ապա միսիոնարները այդ մասին կաղաղակերն աշխարհով մեկ՝ այն դարձնելով պրոպագանդայի նոր և հզոր զենք հայ լուսավորչական եկեղեցու դեմ: Բայց որքան հայտնի է, ըլլոր ժամանակակիցները նշելով Զուգայեցու շինարարական, ազատագրական և այլ ձգտումների մասին, լռում են կաթոլիկացման վերաբերյալ: Մինչդեռ Պալճյանը գրում է. «Աստվածաշնորհ հայրապետին մահվանն ետքը իր ուղղափառ հավատո և սրբութեան համբավը համազգաց մեջ առավել ևս տարածվեցավ, և ցայսօր կը բռնի իր ժամանակակիցները անմիջապես հոյակապ շիրիմ կանգնեցին»¹: Բայց այս էլ քիչ է թվում Պալճյանին: Խոսելով բազմաթիվ հայերի դավանափոխութեան մասին, նա գրում է. «Կոստանդնուպոլսի պատրիարքները ամենևին չդառնալեցին իրենց հավատո հայտարարութեանը հոռմա քահանայապետին առջև դնելու...» և իր պաթետիկ խոսքը վերջացնում է՝ «Ինչ գեղեցիկ տեսարան»²:

Հայտնի է, որ բոլոր հայկական աղբյուրները Զուգայեցու մասին միայն դրական վերաբերություններ են տալիս: Դավրիժեցին խոսում է նրա մասին որպես շինարարի (էջ 341, 353), Զաքարիա Սարկավազը նշում է, որ նա «եկեղեն արբար բարեգործութեան»³: Գրեգոր Դարանաղեցին և Զաքարիա Ապուլեցին նույնպես ոչ մի բացասական արտահայտություն չունեն նրա մասին, իսկ էջմիածնի հետագա պատմագիրները՝ Սիմեոն կաթողիկոսը և Քաջատուր Զուգայեցին բարձրացնում են նրան որպես «հրաշալի անձ», «հրեշտակային վարդապետ»՝ «բաղձահանձար»⁴ և այլն: Այս բոլորը, իհարկե, չի նշանակում, թե Հակոբ Զուգայեցին ֆանատիկ լուսավորչական էր: Հակոբ կաթողիկոսը կողմնակից էր կաթոլիկներին ու լուսավորչականների համագործակցության: Նա անհրաժեշտ էր համարում առաջին հերթին միավորել ուժերը՝ Վրաստանի և Ռուսաստանի հետ՝ մուսուլմանության դեմ մղված պայքարում: Այսպիսի համագործակցությունը բնավ չի նշանակում հրաժարումն ինքնուրույն կրոնական ու ազգային գոյությունից: Ինչպես նշվել է, Թյուրքիայի դեմ միասնական ճակատ կազմելու գաղափարը ոչ նոր էր և ոչ էլ հայկական: Այդ միջոցին հայերը պետք է դիմեին ուրիշների օրինակին, մասնավորապես այն պատճառով, որ Թյուրքիան էր Արևելքում հայութեանը սպառնացող հիմնական վտանգը: Զուգայեցին կարծում էր նաև, որ եվրոպական պետությունների մասնակցությունը Թյուրքիայի դեմ կաղձակերպվող պայքարին մեծապես կօգներ Ռուսաստանի ակտիվությանը: Ռազմություն արժանի է նաև այն, որ եվրոպայի ազատարար միսիայի շուրջը ստեղծված պատրանքի աղբյուրությունը հետևողականորեն թուլանում էր, մինչդեռ հայերի ու վրացիների ուսանական օրինատացիայի հիմքերը նախքան հետևողականորեն ամրանում էին:

Իհուս 1548 թվին Ստեփանոս Սալմաստեցի կաթողիկոսը մեկնում է Եվրոպա, Հռոմում և արևմտա-եվրոպական արքունիքներում հայերի համար օգնություն հայցելու նպատակով: Ազա եվրոպայի ճանապարհն է

¹ Պալճյան—Պատմութիւն կաթողիկէ վարդապետութեան ի հայս և միսիոնարնոց քնդ համեմական եկեղեցւոյ, Վիեննա, 1878, էջ 163—164:

² Նույն տեղում, էջ 166:

³ Զաքարիա Յարկավազ—Պատմութիւն, հատոր 2-րդ, էջ 60:

⁴ Քաջատուր Զուգայեցի—Պատմութիւն Պարսից, էջ 117, 141, 149:

ստեղծում Միքայել Սեբաստացին, որը սակայն մնում է Սեբաստիայում և 1562 թվին Աբգար Դ-ի ղեկավարությամբ մի պատգամավորությամբ և ուղարկում պապին¹։

Սրան միաժամանակ վրաց իշխան Սիմեոնը իր հայ դեսպանի միջոցով դիմում է առևանական ցար Իվան IV-ին։ Այս մասին Ջենկինսոնը գրում է. «Շամսխի գտնված միջոցին ինչ եկավ Վրաստանի թագավորի կողմից մի հայ և հայտարարեց այդ թագավորի ողբալի կացությունը, որ փակված լինելով այս երկու անգուց ընդամենների և զորավոր իշխանների միջև — հիշյալ մեծ թուրքը և Սոֆին — ինքը հարատև պատերազմի մեջ է պնդվում նրանց դեմ, պահանջելով որ... հիշյալ հայի հետ միաթարանք ուղարկել իրեն թե ինչպես պիտի նա կարողանա իր դեսպանն ուղարկել Ռուսաստանի հիշյալ կայսեր, և թե ինչ է իմ կարծիքը, նա պիտի օգնել իրեն թե ոչ»²։ Հետաքրքիրն այն է, որ Ջենկինսոնը խորհուրդ է առնում դիմել ցարին Հյուսիսային Կովկասի իշխանի միջոցով (Տենեբուկի), որի աղջիկը՝ Մարիան Իվան IV-ի երկրորդ կինն էր։ Չնայած սրան Սիմեոն իշխանը ինչպես և հայերը միաժամանակ դիմում էին նաև Հռոմի Պապին։ Դիմելու անմիջական պատճառը վրաց իշխան Սիմեոնի պարտությունն էր, երբ 1575 թվին թյուրքերն ավերեցին Երևանը և ջախջախեցին Պարսից զորքերը։ Ռուսաստանը ի վիճակի չէր այդ ժամանակ օգնելու Անդրկովկասին։ Քյուրայանը իր հոգվածում բերում է պարսից Շահ Աբասի և Կախեթիայի Լևոն իշխանի նամակը Իսպանական թագավոր Ֆիլիպ IV-ին, որը, չէ մեջի ալոց, գրված է հայերեն և վերջանում է այսպես. «Գրեցաւ թուղթս յերկիրն Կուրճեստանի ի թագաւորանիստ քաղաքն Տփլիս, ի թիվն հայոց Ռեւն (1596). օգոստոս ամսո ժի (14)»³։

Նույն թվերին վրաց իշխանը դիմում է նաև Ռուսաստանի օգնությանը։ Այսպիսով Եմբրայային դիմող հայերը և վրացիները հավասարապես և միաժամանակ դիմում էին նաև Ռուսաստանին, նրա հետ կապելով ավելի լուրջ հույսեր։

Ուշագրավ է բախտակից հայ ու վրաց ժողովուրդների դիմումների գուղաղիպությունը։ Լեոն արգարացի նշում է, որ հայերը իրենց ազատագրական բայերն սկսեցին վրացիների հետ⁴։ Դավրիժեցին ու Ծարեցին, ինչպես և մյուս պատմիչները, մեծ կարեկցությամբ են խոսում Վրաստանին հասնող փորձությունների մասին և ուրախանում նրա հաջողություններով⁵։ Նրբ պարսիկները Դավիթ իշխանի գլուխը կտրեցին, «քաղաքս պարսից ցընձութեամբ խրախուսութեան աննէին և քրիստոնէիցն էր մեծ սուգ և աղբամութիւն»⁶։ զի քրիստոնէից թագաւորութիւնն անկաւ»⁷։ Դավրիժեցու գրքում հոգնակալությամբ նշվում է այն փաստը, որ 1661 թվին Կովկաս լեռան բնակվող վրացիք՝ աղգն որ ասի թուրք, և Փշաւ եկին ի գիշերի և զայս ՌՇ

¹ Քյուրայան — Հայ ազատագրական փրձ մը ժԶ դարուն, «Անահիտ», Փարիզ, 1937 թ., № 5—6։

² «Ուղեգրություններ», հատոր 1-ին, էջ 390։

³ Քյուրայան, նշված աշխատությունը, էջ 391։

⁴ Լեոն — Հայոց պատմություն, հատոր 3-րդ, էջ 347։

⁵ Ա. Դավրիժեցի, էջ 95—96, 98—99, 102—103 և այլն և այլն։

⁶ Նույն տեղում, էջ 445։

տուն թուրքս (1500 տուն պարսիկներին։ Վ. Ո.) ի սուր քաշեցին...¹ Ինչպես այդ փոխադարձ կարեկցությունը, գործակցությունը, այնպես էլ իրենց բախտը Ռուսաստանին կապելու ձգտումը ավելի ամրապնդվում ու պարզ է արտահայտվում 17-րդ դարի 2-րդ կեսից, մինչդեռ եվրոպայի նկատմամբ եղած հավատը գնալով կորցնում է իր ազդեցությունը։ Ինչպես ճիշտ նշում է Քյուրտյանը, «... վրաց ու հայոց եվրոպայի ունեցած հավատը, միամիտ տղայական համոզումը եթե իսկպպես պախարակելի է, այլ ավելի սխալաբան է եվրոպայի աշխարհական և կրոնական վեհապետությանը շնական երկերեսությունը։ Դեռ ասոնց արդյունքն է, որ կվայելենք ցարդ, գրեթե 400 տարի վերջը»։²

Եվրոպայի, Ռուսաստանի և Ասիայի հետ ազգային առևտրական և կրոնական կապերով հաղորդակից հայերը սկսում են հասկանալ, հրապարակել և աստիճանաբար հրաժարվել եվրոպական օրինադրությանից և բռնել ուսուլ քաղաքականությունը իրեն՝ Վրաստանի հետ միասին իրենց բախտը կապելով Ռուսաստանի հետ։

Լեոն բերում է վրաց տարեգրության մի արժեքավոր հիշատակություն, ըստ որի Գանձասարի կաթողիկոսը կրժում է Թեյմուրազ Լ-ին (1629—1634), առաջարկելով հայերի օգնությունը 40 հազարանոց բանակով գնալ Ասորյատականի վրա և նվաճել այն»։³

Այս ծրագրի ստեղծման հնարավորությունը հասկանալի կլինի, եթե հիշենք նաև այն, որ մերձկապության շրջանները Ռուսաստանին միացնելու նույն ժամանակներում մշակված ծրագրերը նույնպես նախատեսում էր Աղբյուրների հայտնության ապստամբության միջոցով ռուսներին օգնության գնալու գաղափարը։

Այս պլանների հիմքերը ոչ միայն չէին ոչնչանում, այլև ամրապնդում էին, քանի որ Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականությունն էլ գնալով ավելի պարզորոշ ու հետևողական էր դառնում, մինչդեռ եվրոպան, զգալով Քյուրքիայի անկումը, պետք է աստիճանաբար փոխեր իր քաղաքականությունը և կանգնեւ այդ «հիմանդ մարդու» պաշտպանության և նրա հետ գաղութային առևտուր սկսելու ճանապարհի վրա։

Եթե Ֆրանսիական կայսր Լուդովիկոս ԼV-ը, դեռևս 1660-ական թվականներին ադմիրալ էր խաչակրություն մասին, իսկ 1669 թվին սահմանափակվում Քյուրքիայի դեմ Վենետիկին ցույց տրված մասնակի օգնությամբ, ապա 1673 թվին խաղաղ ճանապարհով ձեռնառու առևտրական պայմանագիր կնքելուց հետո, նա վերջնականապես հրաժարվեց պատերազմի ֆանտաստիկ ծրագրերից։ Ճշեռզնտե խաչակրության միտքը ետ մնաց իբրև երեսասարդ հասակի ցնորք և Լյուի Գի-ն մտավ Ֆրանսիական քաղաքականության հունը, այսինքն՝ բարեկամացավ Քյուրքիայի հետ»։⁴

Բայց ինչպես Լուդովիկոս XԼV-ը, այնպես էլ պապն ու մյուս թագավորները գնեա հաժառուրեն շարունակում էին խաչակրության և Արեւելքի քրիստոնեության ազատագրման մասին տարփող պրոպագանդան։

¹ Նույն տեղում, էջ 648։

² Քյուրտյան, հղված աշխատությունը, էջ 68։

³ Լեո, նույն տեղում, էջ 498—499։

⁴ Նույն տեղում, էջ 343։

Մադաթն այդ պրոպագանդան չէր կարող ամենագոր լինել, և իսկապես, թե՛ սպասելիքներ կարող էին ունենալ հայերը հեռավոր Եվրոպայից, բացի կրոնական պառակտման ու հակամարտության հետագա խորացումից, ազգային ու կրոնական ճնշումների նոր աթիթներից, Հայերը չէին կարող չտեսնել, որ Լուդովիկոս XIV-ի պահանջը՝ կաթոլիկությունն ընդունող հայերին, նրանց ազգականների միակ ժառանգը դարձնելու մասին, ոչնչով չէր տարբերվում թյուրք-պարսկական բռնադատության վատթարագույն ձևերից: Հայերը հասկանում էին, որ Ֆրանսիան առաջնորդվում է իր առևտրական, ռազմական, քաղաքական և կրոնական շահերով միայն:

Բայց, իհարկե, չի կարելի թերազնանալով կաթոլիկական-ռեֆորմական պրոպագանդայի անկասկած ուժը, որը ներգործում էր համառոտին, ամենուրեք և մեթոդիկ կերպով: Այդ ստեղծում էր նոր ու նոր պատրանքներ հայերի համար, որոնք հեծում էին շահի ու սուլթանի օրըստօրե ծառայող լծի տակ: Այստեղ էլ պետք է փնտրել Ջուզեպեյու և մյուս գործիչների դիմումները նաև Եվրոպային: Բայց, ինչպես ասվեց, այդ բոլորը չպետք է դիտել որպես կաթոլիկական կամ եվրոպական օրինատացիա, նախանշվաղ որ շատ կասկածելի են այդ ուղղությամբ գրված բաղմամթիվ գործերը ունիթորություն հանդուժյունների և եվրոպական օրինատացիայի ուժի մասին: Նույնքան իրկապական է Ջուզեպեյու կաթոլիկության վերսխան: Լեոն կարծես երկմտում է, կասկածում ու չի ուղղում հավատալ ճիշդիաներին, որոնք միշտ ուղեղում էին իրենց հանդուժյունները, «կաթոլիկ կղերը, — գրում է Լեոն, — նրան համարում էին իրենց դավանակիցը: Եղվիտները մահվան անկողնում պառկած ծնրունուն սատրագրել ավին մի թուղթ, որի վեջ դավանում էր պապական ուղղափառությունը: Բայց հայ ժողովուրդը, որ այդպիսի թուղթ չէր տվել Հռոմին, պատվեց նրան ամենաբարձր նվիրական հասկացողությամբ՝ հրաշագրած սրբի կոչումով... և ժողովրդի այն սրտատուլ պաշտամունքի մեջ անկասկած փոքր զեր չէր կատարել այն հմայքը, որ բաղմաշարչար հայությունը ներշնչում էր Հակոբի սկսած ազատագրական գործը»¹:

Լեոն բերում է նաև մի շատ հետաքրքրական վկայություն Ռիկոյի հայ եկեղեցու պատմությանը նվիրված աշխատությունից, որը կասկածի տակ է գնում նրա կաթոլիկ լինելու վերսխան: «1678 թ., գրում է Ռիկոն, երբ ես Ջոյուռնիայից Անգլիա գնալու համար ընկեցի Հռոմի և Իտալիայի հանապարհ, շուրջ էր տարածված ամբողջ եկեղեցական պետության մեջ, թե հայոց առաջին պատրիարքը իր մի քանի միտրոպոլիտների ուղեկցությամբ շուտով գնալու է Լոսդ օլապին հնազանդվելու համար: Այնուհետև ես մի քանի ամիս մնացի Իտալիայում, բայց այնտեղ այդ պատգամավորության մտառնալու մասին ոչ մի լուր չստացվեց, ուստի այն ժամանակից ես եկել եմ այն եզրակացության, որ հայոց պատրիարքը նույնքան հեռու էր մի որեէ օտար եկեղեցու հպատակվելու գիտափորձությունից, որքան Հայաստանը հեռու է հոռմեական կրոնի աթիթից»²:

Տարօրինակ է, որ Լեոն իր բերած հատվածից ոչ մի եզրակացություն չի անում, չի քննադատում Պալմյանի սխալ ու միտումնավոր հայտարար-

¹ Լեո, էջ 348:

² Նույն տեղում:

րությունները, չնկատելով անգամ, որ Պալճյանը փորձելով կաթողիկոսին ցույց տալ որպես տաբիների կաթողիկ, ըստ էության հակասում է իրեն ու ներքում Զուղայեցու կաթողիկոսին։ Լեոն անուշադրությամբ է անցնում նաև Հակոբ Զուղայեցու նկատմամբ Շարգենի ունեցած բացասական վերաբերմունքի կողքով։

Թվում է, որ բոլոր հիմքերը կան պնդելու, թե Զուղայեցին, ինչպես և հայ եկեղեցին ընդհանրապես, 17-րդ դարի վերջերում ավելի հակված էր դեպի Ռուսաստանը, քան դեպի Նվարայա, թեպետ մի կողմից կաթողիկական գրականությունը և մյուս կողմից փաստերի սահմանափակությունն ու նրանց անբավարար ուսումնասիրությունը հետազոտողներին բերել են հակառակ եզրակացություն։

Հայ հոգևորականությունը և ժամանավորապես Զուղայեցին դասային (ինչպես և ազգային ու կրոնական) նկատառումներով պետք է որ լուրջ ակնկալություններ ունենային Ռուսաստանից։ Եթե հայ վաճառականության, եկեղեցու և մեղիքների քաղաքական համակրությունը և հայ աշխատավորությունն ազատագրական ձգտումները չէին ձևավորվում ու պարզ արտահայտվում որպես ռուսական ընդհանուր օրինացիա, այս դա բացատրվում է ոչ թե նրա բացակայությամբ, այլ իշխող և շահագործվող դասակարգերի ներքին հակասություններով ու պայքարով։ Հայ վաճառականությունը չէր կարող միասնություն կազմել, քանի որ նրա անջատ խմբերը կապված էին տարբեր երկրների հետ և փոխադարձ պայքարի ու մրցության պայմաններում տարբեր ձգտումներ ունեին։

Հայ եկեղեցին և հոգևոր ու աշխարհիկ ֆեոդալները ավելի մտահոգված էին իրենց նեղ, անձնական շահերով, հարմարվում էին իշխող կարգերին, պարսիկ ու թուրք խաներից ու փաշաներից ստանալով իշխանական իրավունքներ, արտոնություններ։ Նրանք հաճախ հանդես էին գալիս միմյանց դեմ, կամ միանում թուրք ու պարսիկ իշխողների հետ՝ աշխատավորությանը շահագործելու և հնազանդ պահելու նպատակով։ Բայց հայ հոգևոր և աշխարհիկ վերահսկավերը, անգամ այդ իմաստով, ավելի մեծ հույսեր կարող էին կապել Ռուսաստանի տիրապետության հետ, քան Պարսկաստանի կամ Թյուրքիայի։ Բնական է, որ այս պայմաններում պարզ արտահայտված համադրային ռուսական օրինադրացիա լինել չէր կարող, քանի որ Թյուրքիայի և Պարսկաստանի լծի տակ ձնշված, ծայր կարիքի մեջ տառապող, անկազմակերպ աշխատավորությունը, անվստահությամբ լցված դեպի ապրիկար ու շահախնդիր տիրող դասը, ի վիճակի չէր արտահայտել իր կամքն ու ձևավորել իր քաղաքական ծրագիրը։

Բնութագրելով ֆեոդալական Վրաստանի վիճակը, ընկեր Ստալինը գրում է. «Իշխանությունների վաղանցիկ ու պատահական միավորումը, որ երբեմն հաջողվում էր կատարել որևէ հաջողակ թագավորի, լավագույն դեպքում ընդգրկում էր միայն մակերեսային-վարչական ոլորտը և արագորեն քայքայվում էր՝ զարնվելով իշխանների քառահռչակներին ու գյուղացիներին անտարբերությունը»¹։

Սյուպիսի պայմաններում ոչ միայն չէր կարող լինել համաժողովրդական ու միասնական ազատագրական ծրագիր, այլև չէր էլ կարող արտահայտվել թեկուզ և արմատացած ռուսական օրինադրացիան։

¹ Ի. Վ. Ստալին - Երևել, Նրևան, 1947 թ., հատոր II, էջ 345.

Ռուսական օրինադրության ցայտուն կերպով արտահայտվեց 1720-ական թվականներին ոչ թե այն պատճառով, որ այն ստեղծվում էր պատմական այդ իրադրության հետևանքով, այլ միայն այն պատճառով, որ օրինադրության ստեղծված էր և ռուսական զորքերի Անդրկովկաս մասնիկ այն դարձրեց ակնաբախ ու անվիճելի: Եթե օրինադրության ստեղծվելը ռուսական զորքերի մոտենալու հետևանքով, ապա այն պետք է վերացվեր նրանց հեռանալուց հետո, մինչդեռ մենք գիտենք, որ Պետրոսի արշավանքից հետո սկսված ծանր փորձություններն ու խորը հիասթափությունն անգամ չկարողացան թուլացնել Ռուսաստանի նկատմամբ հայերի ակնկալությունները: Ընդհակառակը, Ռուսաստանը այնուհետև դարձավ այն միակ երկիրը, որի հետ հայությունը վերջնականապես կապեց իր ազատագրական հույսերը:

*
* *

Հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության մինչպետրոսյան շրջանը կարելի է բաժանել երեք էտապի:

1. Կիևյան Ռուսիայի օրից մինչև 16-րդ դարի 2-րդ կեսը, երբ հայերի կապերը Ռուսաստանի և ռուսների հետ էպիզոդիկ են և չեն վերածել սխռեմատիկ փոխհարաբերությունների:

2. Իվան IV-ի թագավորությունից մինչև 17-րդ դարի 60-ական թվականները, երբ Կազանի ու Աստրախանի նվաճմամբ և ռուսական ազդեցիկ պետության կազմակերպմամբ ամրապնդվում են հայ-ռուսական առևտրական, անտեսական ու քաղաքական կապերը՝ որպես հետևանք Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության՝ Կիևի վանդալիզմի և նրա փորձերի՝ հենվել Անդրկովկասի ժողովուրդների վրա թյուրքերի և նրա վասալ Վրիժի դեմ մղված պայքարում: Անդրկովկասի ժողովուրդները, այդ թվում և հայերը ի դեմս Ռուսաստանի այդ շրջանում տեսնում են զորեղ պետություն, որի հովանավորությունը ռեալ նշանակություն ու մեծ հեռանկարներ ունի: Հայ-ռուսական հարաբերություններն այս շրջանում բնութագրվում են առևտրական կապերի զարգացմամբ, հայերի մասնաշաղկապների ռուսացման, գաղութներ ստեղծելու փորձերով և ռուսական օրինադրության սահմանափակմամբ:

3. 1660-ական թվականներից մինչև դարի վերջը, երբ ռուսական պետության հետագա ուժեղացմամբ և համառուսական շուկայի ստեղծմամբ Ռուսաստանի կապերը Արևելքի հետ ամրապնդվում: 1667 թվին Ռուսաստանը պայմանագիր է կնքում Լեհաստանի հետ (բայց հուլիսյան ուղղված թյուրքերի դեմ), նույն թվին Ռուսաստանը փորձում է կոալիցիա ստեղծել եվրոպական պետությունների հետ և նույն 1667 թվին Ռուսաստանը կնքում է առևտրական պայմանագիր հայկական բնիկության հետ՝ նպատակ ունենալով Անդրկովկասում ստեղծել պայքարի արևելյան քաղաքականության համար: Այս շրջանում է, որ ռուսական օրինադրության ձևավորվում է որպես թյուրք-պարսկական լծից ազատագրվելու միակ իրական ճանապարհ:

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032832

(204)

A $\frac{11}{32832}$